

Ամբողջ Ղափանում թնդում էր Մխիթար րեկի հասկարծահաս հարձակումների ու տարած հաղթանակների համարվելը Ղափանի ապստամբ գյուղացիությունը շարունակում էր աղատադրական պայքարը թուրքական զավթիչների դեմ՝ խմբվելով Մխիթար րեկի դրոշի ներքո:

Կոիվները մեծ մասամբ պարտիզանական ընդլսթ էին կրում և հաջողությամբ էին նվաճողներին, մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: «Ընտիր պատմություն» չափազանց սեղմ տողերում խոսվում է հայ զինվորության տարած նորանոր հաղթանակների, բազում ամրությունների, գյուղերի ու ավանների աղատագրման, Օրգուբադի պաշարման ու գրավման, օսմանյան զինվորների մեծ կոտորածի և մեծաքանակ ռազմական ավարի ձեռք բերման մասին⁹⁴:

Այսուհանդերձ զրուկությունը շարունակում է մնալ օրհասական: Հալիձորը գրավված էր ու ավերված: Թշնամին նորանոր ռազմական համալրումներ էր ստանում, իսկ ամենից սարսափելին այն էր, որ երկրի ներսում խորանում էին տարածայնությունները Մխիթար բեկի և նրա մերձավոր զինակիցների միջև: Զկար այլևս միասնական հրամանատարական կենտրոն, թեև ժողովրդական զինված ջոկատները, ապավինած լեռնային անմատչելի վայրերին, շարունակում էին դիմադրություն ցույց տալ:

Այս անկազմակերպ իրադրության մեջ, երբ յուրաքանչյուր շրջան ու ավան մտահոգված էր միայն իր համայնքի անվտանգությունը ապահովելու դործով, ինձորեսկի բերդում իր իսկ հայրենակիցների դավադրության զոհ է դառնում Ղափանի ազատագրական կոիվների անվանի զորավար ու փառաբանված հերոս Մխիթար բեկը:

Ժողովրդական զրույցներն ու բանավոր անվանությունները պատմում են այն մասին, որ Ղափանի հայության ազատագրական պայքարը շարունակվել է նաև հետագայում: Նվաճողների դեմ կոիվները ղեկավարել են Մելիք-Փարսադանի թոռ Ալվազ բեկն ու Ստեփան իշխանի որդի Մելիք-Ղուկասը: Միավորելով Քաջարանց, Փուխրուտ, Փիր-Մազրա, Քրդիկանց ու Հանդ գյուղերի ապստամբ գյուղացիներին, Կալեր գյուղի մոտ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում նրանք պարտության են մատնել թուրքական զորքերին և սրանց միացած տեղական ֆեոդալներին⁹⁵:

Այս և բազմաթիվ այլ զրույցների ու անվանությունների պահպանումը ժողովրդի մոտ, վկայում են, որ Ղափանի ժողովրդական զանգվածների դիմադրությունը օսմանյան ռազմակալման դեմ շարունակվել է մինչև 1730-ական թվականները, երբ Թավրիզն ու Արդաբիլը վերագրավելուց հետո, պարսկական զորաբանակները Նադիրի հրամանատարությամբ անցան Շիրվան և պաշարելով Գանձակը, կապ հաստատեցին Արցախի ու Սյունյաց հայ մելիքների և հավանաբար նաև Ղափանում դիմադրությունը շարունակող հայկական զինված ուժերի հետ:

7. ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Թուրքական ռազմակալումը Արևելյան Հայաստանում և Ադրբեջանում հանդարտ ընթացք չունեցավ և չավարտվեց լիակատար տիրապետությամբ:

⁹⁴ «Ընտիր պատմություն», էջ 71:

⁹⁵ «Աղադրական հանգես», 1904, XII, էջ 197—198:

Թևե զրավված էին բոլոր կարևոր բերդերն ու ամրությունները և հսկողություն էր սահմանված գլխավոր ճանապարհների վրա, սակայն մինչև 1735 թ. չէին դադարում ապստամբական ելույթները: Ինչպես Սյուրիբում, Արցախում և այլ վայրերում, այնպես նաև Ատրպատականում թուրքական զորքերը շարունակ պատերազմական միճակում էին, կռվելով մի կողմից լեռնաշխարհի զինվորաված հայության և մյուս կողմից ադրբեջանական ռազմիկ ցեղերի միավորումների դեմ:

Սակայն, ինչպես նախորդ արշավանքների ժամանակ, ամենուրեք թուրքական նվաճումներին հաջորդում էր բնակչության ընդհանուր աշխարհագիրը և ապա հարկատու ստացվածքների և հաստատությունների հաշվառումն ու դրանց գրանցումը հարկային մատյաններում: Պահպանելով նվաճված երկրների ներքին վարչական բաժանումն ու գյուղական համայնքների հնուց անտի հաստատված իրավունքները, յուրաքանչյուր նահանգում (վիլայեթ, էյալեթ կամ լիվա) գործի էին գրվում նույն նահանգի համար «Արքունի ընդարձակ դավթարում» հաստատված հարկային օրենքները:

1727 թ. Գանձակի էյալեթի համար կազմված կանոննաման վկայում է, որ Իրանից նվաճված նահանգներում թուրքական իշխանությունները առաջին հերթին մտահոգված էին կարգավորելու հարկահանության գործը: Նոր նվաճված շրջաններից հնարավորին չափ շատ եկամուտ ստանալու համար, անմիջապես գործի էին դրվում Օսմանյան կայսրության բոլոր ժայրերում գործող ուրույն հարկային օրենքները: Ինչպես թուրքերի կողմից նվաճված բոլոր երկրներում, այնպես էլ Անդրկովկասում, յուրաքանչյուր նահանգի հարկերը գրանցելիս, հարկային-ֆինանսական պաշտոնյաները միշտ հաշվի էին առնում նվաճումից առաջ երկրում տիրող հարկերի և տուրքերի ավանդական չափերը:

Գանձակի էյալեթի կանոննամեում, որը վերաբերում էր նաև Լոռի-Փամբակի և Աղստևի շրջաններին ու Արցախական աշխարհին, նշված է հատկապես, որ «Աջեմի (պարսիկների) ժամանակ Արրանի հողում չորսից մեկ տասանորդ և տասնհինգից մեկ բահրա վերցնելը օրենք է եղել, Բահրա կոչվածը, աջեմի տերմինով, ամեն գյուղից հոսող ջրի առվի տիրոջը վճարվող հարկն է եղել, հողի տերը չորսից մեկը տասանորդ տալուց հետո առվի տիրոջն էլ տասնհինգից մեկը բահրա է տվել: Այժմ էլ լայն ձևով են վերցնում: Արրանի համեմատությամբ լեռնային հայաբնակ գյուղերի հողերը քիչ, անբերրի և բնակավայրերը անարժեք լինելով, աջեմի ժամանակ տասից մեկը տասանորդ և տասնհինգից մեկը բահրա են տվել: Այդ էլ ըստ հին ձևի է վերցվում»⁹⁶:

Կանոննամաներում նշված է նաև, թե որ շրջանում ինչ հացահատիկային և տեխնիկական կուլտուրաներ են մշակվում և որից ինչ չափով է գանձվում հօգուտ պետության: Նշված են միաժամանակ տեղական չափ ու կշռի միավորները և տրված են դրանց օսմանյան համարժեքները:

Պահպանելով տեղական սովորությալի օրենքները, այսինքն՝ կալվածատեր-ֆեոդալների և պետության նկատմամբ հողագործ գյուղացիության դարե-

⁹⁶ «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 120, հմմտ. Օ. Լ. Barkan, XV ve XVI asırlarda. Osmanlı İmparatorlugunda zıral ekonomînin hukukî ve mâlî esasları. I c. Kanunlar, İstanbul, 1945, էջ 195—197:

րից ի վեր սահմանված պարտավորությունները, թուրքական իշխանությունները Արևելյան Հայաստանում և Ադրբեջանում բնակչության աշխատավորական խավերից գանձում էին նաև օսմանյան բոլոր հպատակներին պարտավորվող այլ հարկեր ու տուրքեր⁹⁷։

Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասի թուրքական ուղղակավորման ենթարկված այլ նահանգներում 1728 թ. անց է կացվում նոր աշխարհադիր և կազմվում են «նոր ընդարձակ մատյաններ»։ Այս հարկացուցակներում բարձրացված են 1721—25 թթ. հարկացուցակներում եղած հարկերի սակերը և ավելացված են այլ հարկեր։ Այսպես, օրինակ, Վաղարշապատ գյուղի նոր հարկացուցակից պարզվում է, որ 1725 թ. ցուցակով գյուղից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարից համարժեքն ավելացված է 2,3 անգամ⁹⁸։

Նվաճումից անմիջապես հետո անցկացված աշխարհադրի ժամանակ կիրառվել են հարկերի համեմատաբար ցածր սակեր, որոնք չէին կարող հագուրդ տալ զավթիչների թալանչիական պահանջներին։ Երեք տարի հետո արդեն թուրքական հարկահանությունը երևան է գալիս իր ամբողջ ծանրությունով, և բոլոր այն վայրերում, որոնք լիովին նվաճված ու հնազանդեցված էին օսմանյան բանակի ձեռքով, հարկապահանջությունը խստագույնս իրագործվում է «նոր մատյանի» բազմապատկված չափերով։ Բնորոշ է, որ այս դաժան հարկային քաղաքականությունը կիրառվում էր այնպիսի մի ժամանակ, երբ դեռ գրավված նահանգներում շարունակվում էին ըմբոստ ելույթները օտար նվաճողների դեմ, և երբ լեռնային ընդարձակ շրջաններ դեռևս լիովին չէին հնազանդեցված թուրքական իշխանություններին։

Գանձակի շրջանի կանոնադրման մանրամասն նշված են նաև շուկաներում և ճանապարհապաշտպան կետերում վաճառականական ապրանքներից գանձվող մաքսի սակերը։ Ավելի ճիշտ, այնտեղ ամփոփված են պարսից տիրապետության շրջանում հաստատված տուրքերի սակերը, որոնք պետք է ուղեցույց հանդիսանային թուրքական պաշտոնյաներին։ Այդ նշանակում է, որ նվաճմանը հաջորդող հենց առաջին տարիներին թուրքական հարկային-ֆինանսական պաշտոնեությունը անմիջապես հսկողություն է սահմանել արհեստավորության ու շուկայում կատարվող առևտրի վրա և, ըստ նախապես հաստատված սակերի, կշեռքի վարձ, մաքս և այլ տուրքեր է գանձել արտահանվող ու ներմուծվող ապրանքներից⁹⁹։

Թուրքական իշխանությունները հատուկ ուշադրություն են նվիրել մետաքսի առևտրին։ Իր ժամանակի այդ ամենաթանկարժեք և եվրոպական շուկաների ամենազնայուն ապրանքը միշտ էլ հետաքրքրել է օսմանյան սուլթաններին, որոնք Իրանի հետ կնքվող պայմանագրերում Սեֆյան շահերից խոստումներ էին կորզում տարեկան որոշ քանակությամբ մետաքս ստանալու համար։

Ժամանակավորապես ռազմակալման ենթարկված Արևելյան Հայաստանում ու Ադրբեջանում թուրքերը 10 տարի շարունակ գործադրում էին հարկահանության օսմանյան եղանակները՝ հարստահարման և ունեղրկման ենթարկելով

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գլուխ VII։

⁹⁸ Տե՛ս Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր մատենադարանի», № 5, էջ 451—452։

⁹⁹ Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 122, հմտ. Օ. Լ. Բարքանի նշված աշխատության համապատասխան էջերը։

գյուղի և քաղաքի աշխատավոր բնակչությանը, Հարկահանությունն ու նյութական բարիքների կողոպուտը իրագործվում էր զինվորական մարմինների ձեռքով և ուղեկցվում բիրտ ուժի գործադրությամբ:

Պետական-վարչական պաշտոնները վերափոխված էին և պարսկական պաշտոնյաներին փոխարինելու էին եկել թուրք պաշտոնյաները, երկրում հաստատելով օսմանյան վարչասիստեմը:

Այս ընթացքում, սակայն, հողային հարաբերությունների մեջ էական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Պետական կամ «գիվանի» հողերը գտնվում էին «միրի» պաշտոնյաների անմիջական տնօրինության տակ: Մուլքային սեփականությունները պահպանվում էին նույնությամբ, եթե դրանց տերերը չէին հակադրվել նոր իշխանությանը: Դրանից զատ, թուրքական իշխանությունները դաժան դատաստան էին տեսնում ըմբոստ գյուղացիների և գյուղական համայնքների հետ, որոնք փորձում էին օգտվել խառը դրությունից և հրաժարվում էին կալվածատիրոջը ռենտա վճարել¹⁰⁰:

Մուլքանական հրովարտակներով և տեղական փաշաների հրամանագրերով հաստատվում և պաշտպանվում էին էջմիածնի կալվածատիրական իրավունքները: Յուրաքանչյուր շրջանի հարկացուցակում առանձին թվարկված էին վակֆային կալվածները, նշված էր նաև, թե գյուղացիները բերքի որ տոկոսը պետք է տան վանքին¹⁰¹:

Հաստատելով հայ եկեղեցական իշխանությունների իրավունքները և հարկային արտոնություններ շնորհելով բարձրաստիճան հոգևորականությանը, ինչպես նաև առանձին դեպքերում փորձելով սիրաշահել հայ առևտրական դասի ներկայացուցիչներին, թուրքական իշխանությունները ձգտում էին նրանց միջոցով հնազանդ պահել նվաճված նահանգների աշխատավոր բնակչությանը, որն անհոմն ատելությամբ և ցասումով էր լցված թուրքական գիշատիչ ռազմակալության հանդեպ:

8. ԻՐԱՆԻ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ ՆԱԴԻՐԿՈՒԼԻ ԽԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ՀԱՅ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔԵՐԻ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒՄԸ

Աֆղանների տիրապետությունը Իրանում կայուն քաղաքական և տնտեսական հիմքեր չունեի: Միր-Մահմուդի և նրա հորեղբորորդու՝ Աշրաֆի ժամանակ (1722—1729) սեֆյաններից հետո անիշխանության մատնված երկրամասերը ենթակա էին ամենասանձարձակ ահաբեկման և հարստահարության: Աֆղանական զինված ջոկատները շրջում էին նահանգից-նահանգ և հարկահանության անվան տակ կողոպուտում բնակչությանն ու սարսափելի բռնություններ գործում:

Ինչպես թուրքերի կողմից նվաճված Արևելյան Հայաստանում և Ադրբեջանում չէին դադարում զանգվածային ապստամբությունները օտար ռազմակալության հանդեպ, այնպես էլ Իրանի կենտրոնական և արևելյան շրջաններ-

¹⁰⁰ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 1գ, վավ. 301, 302, հմմտ. «Ջամբո», էջ 250:

¹⁰¹ Հ. Փափաղյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր մատենադարանի», № 5, էջ 453, տե՛ս նաև Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 1գ, վավ. 316, 320, 332, հմմտ. «Ջամբո», էջ 249—250: